

էր և մեզի տառնոց թէ երկուստան ամբողջ հատորը անոնցմէ կը պահուէին եկեղեցեաց մէջ ընթերցանութեան համար. և այդ պատուական և ընտիր յիշատակարան՝ յարեւիյց անցաւ յարեմուտս, Բոլլանդեան հմուտ և բազմախոստակ վկայադրողաց ձեռքը :
(Շարայարեղի)

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՇԱՆՏՐԻ ՅԱՐԵՒԵԼՍ

(Տես յէջ 255).

ԻԶ

Մեծ ու փոքր Արարատ . — Տեսարանն և կազմութիւնն . — Սարգար—Քուրդ կիրճը . — Վերելք . — Մեր բանակատեղին . — Նկարագեղ տեսիլ վայրացն . — Մաղբանք և աղօթք կողակաց :

3 Յուլիս. Կը հասնիմք յԱրալը, որ Մեծ Մասեաց տորոտը կառուցուած զիւղ մ'է, 832 մետր բարձրութեան վրայ, որով ճամբայ ելլելնէս ետքը՝ կրնանք ըսել թէ անմիջապէս վերելքն ալ կը սկսինք :

Հանգիստ ճամբայ մը կը տանի զմեզ մինչ ի Սարգար—բուլար. բայց բաց ի փշալից թուփերէ երկիրը ուրիշ բուսականութեան հետքը չունի : Բիւրատըր գեղեցիկ մողէզք (Phrynocephalus Raddei) ապիս անդին կը վազվրտեն, նոյնպէս գեղեցիկ միջտը՝ յորս հոչակեալ է *P'halangium araneodes* կոչուածը : Օթեանը հեռի է և դժուարուտ. զի բաց յարազ վերելից՝ ծարաւ ալ դժընգակարար կը նեղուինք, և տեղ մը աչուրնիս չի հանդիպիր ջրոյ նաև փոքրիկ քանակութեան մը : Տեղւոյն ցամաք նկարագիրն անտարբեր կ'ընէ զիս արօտագեղ վայրացն՝ որոց կը հանդիպիմք, և երկվարաց բազմութիւն բամակին՝ որ զուլակել կու տան թէ մօտեցած ենք կողակաց բանակեաղին՝ որով մեր կրած գժուարութիւններն լմննալու վրայ են :

Հարբաղապետ մը կը փութայ առաջ անցնիլ ծանուցանելու մեր ժամանումը. ու երբ

ժամը երկուքին կը հասնինք՝ ուղղակի կ'առաջնորդեն ի վրան սպային, և նա ամենայն մեծարանք և սիրալիր ընդունելութիւն կը ցուցնէ, մինչև որ ժամանեն կարաւանն և մեր յատուկ վրանաց հանգերձանք : Տեսնելով հոն ջուր և դալարի՝ որ գեղով և զովութեամբ կը թուին մրցիլ, ինքզինքս արջայութեան մէջ փոխադրուած կը կարծեմ. որովհետև Զանկէզուրի ամենագեղ անտառներէն տղին՝ աչքերս տեղ մը տեսած չէին այսչափ բազմութիւն և շնորհ ծաղկաւտ, և երբեք թոքերս շտեմարանած չէին այդչափ կենդանի և մաքուր օդոյ պաշար :

Ելինէ Ռեկիւլ զօդգիրացի աշխարհագիր՝ մեծանուն կարլ Ռիտտէր գերմանացւոյն հետեւելով կ'ըսէ, թէ Արարատ լեռը կեդրոնական սրածայր մ'է բարձր ուրահարթից՝ որ հին աշխարհին մէջ տարածուած են՝ Բարեյուսոյ դիտիւն մինչ ի կիրճն Բերինիի, և կը բարձրանայ ընդ արևմտեան երկայնութիւն Երասխայ և Եփրատայ միջոցն եղող հրաբխային լեռանց շղթայից :

Արարատ, կամ ի Հայոց տրուած Մասիս անուանք, մեծութեան և վսեմութեան գա-

զափար մը կ'արթնցընեն մտաց մէջ. ուստի և զարմանք չէ որ շորս կողմի դաշտաց և հովտաց բնակիչքը՝ իրեն ձիւնապատ և երկար դարեր անմատչելի համարուած գագաթը տես-

նելով, ըսին թէ ջրհեղեղէն ետքը հոն դադրեր աւ հանպէր է տապանն, որ կը կրէր յինքեան՝ զերկրորդ հայրն լինելութեան աշխարհի զնոյ՝ և ամենայն կենդանիք, զորս



Այրաբատ լեռ.

Աստուծոյ հրամանաւ հետն առեր էր՝ անոնց սերնդեան կրկին անելութեան համար:

Քսանուհինք կամ երեսուն հազարամետր հեռու՝ հայկական դաշտին երեսէն նկատե-

լով, զրեթէ շարունակեալ հակումն կամ ծըռութիւն մը կը ներկայացընէ ի ստորոտէ մինչ ի գագաթն, և աչքի մէկ նայուածքով այդ ահագին հակման ամբողջութիւնը կը

տեսնուի. այնպէս որ եթէ այդ մեծղի ձայլին պատուանդանին մերձենաս, այն աստե՛ն միայն կրնաս ըմբռնել իրական ձևը:

Արարատեան ձայլը (massif) 2700 մետր բարձրութենէն անդին երկու կը բաժնուի. նուազ բարձրութիւն ունեցողը, կամ փոքրն Արարատ՝ որ դէպ ի արեւելեան հարաւ կ'իյնայ, 3396 մետր բարձրութիւն ունի. զրեթէ կանոնաւոր կոնաձև է՝ քիչ մը կլոր ի գագաթան, ու 45 աստիճանի անկիւն կը ձևացընէ, զրեթէ ամբողջ կամ թամբ մը ձևացընելով երկու լեռանց մէջ, իսկ Մեծն Արարատ՝ որոյ բարձրութիւն, վերջին քննուածեանց համեմատ մինչև 5156 մետր է և աւելի, նոյնպէս կը ձևացընէ դէպ ի հիւսիսային արևմուտք՝ կրկնածայր, բայց բազմապատիկ անկանոնութիւններ ունեցող կոն մը:

Հիւսիսէն դէպ յարեւելս զառ ի վայրը կը շարունակուի ընդհակառակն՝ զրեթէ առանց ընդհատութեան ի ստորոտէ մինչ ի գագաթն, և մերթ կարեւոր յեղափոխութիւններով, ուրոնք որչափ որ գագաթան մօտենան՝ այնչափ զգալի կ'ըլլան: Շարունակութեան նշանաւոր ընդհատութիւն մը կը տեսնուի լեռան հիւսիսակողման միոյ մասին վրայ, և է պատահաւած մը և հեղեղատներէ ձևացած ընդարձակ փոս, որ զրեթէ 2000 մետր բարձրութենէ կը օկսի ու կը վերջանայ 1000 մետր բարձր քարածայրի մը ստորուտը, որոյ գագաթն յաւիտեական ձեւամբք պատած է, և կը տարածուին մինչև ի խորս խոռոչին: Այս կէտին վրայ է Արարատ լեռանց կարեւորագոյն սառնարանն. և ի ստորոտ այս պատահաւածին կը գտնուէր դեռ քառասուն տարի յառաջագոյն հայաբնակ Արկուտի գիւղը, որոյ վրայ կրկին պիտի դառնանք խօսելու:

Որչափ ալ Հայոց համար անմատչելի համարուած է Մառիքի գագաթը, սակայն և այնպէս այս վերջի տարիներուն մէջ զանազան եւրոպացի գիտուն անձանց կողմանէ տասներկուրէն աւելի վերելք փորձուցան. և թէպէտ ամենք յաջողեցան մինչ ի գագաթն բարձրանալ, բայց այդ յաջողութիւնն ունեցողներ ալ եղան:

Տուրքմենի և Մորիէի անյաջող ջանքն՝

քիչ մը ատենուան համար հաւատարմացոյց անոնց կարծիքն՝ որ անկարելի կը համարէին Մառեաց գագաթն ելնելն: Երբ 1829ին Պարսոգ՝ յաջողեցաւ Պայագիտի կողմանէ փորձելով, ու դառնալով՝ կը պատմէր տեսածն, Երեւանի Հայք՝ ինչպէս նաև Էջմիածնի միաբանք ամենեկին չէին հաւատար խօսքին, ինչպէս ինքն ճանապարհորդն կը վկայէ, և ոչ միայն սուտ՝ այլ նաև իբրև հայհոյութիւն կը մերժէին: 1845ին բարձրացաւ Կապիսի համբաւեալ երկրագէտն Աբիխ՝ հարաւային արեւելեան կամ Սարգար-ճաւաքի կողմանէ՝ որ ինչուան այն ատեն, ամենէն զիւրամատչելի կողմ կարծուած էր: Նայն կողմանէ ըրաւ իր համբաւեալ արշաւանքն հմուտ զօրավարն Խոռոզդոյ, և կրցաւ հինգ օր անցընել Արարատեան գագաթանց վրայ: Գրեթէ նոյն ճամբան բռնեցին իրենց վերելից՝ Բաքեր և Կրէսֆիլդ 1868ին, և Բրայս ի 1876, Մարկով, երիտասարդ և անվախ ռուս բնագէտն՝ 1888 օգոստոս 13ին ըրաւ իր ուսումնական արշաւանքն, և վերջեւ տպագրութեամբ հրատարակեց հրահանգի և սրտայայտ նկարագիրը այդ ուղեւորութեան: Իրմէ ետքը՝ օրիորդն Մոսկովի, յաջողեցաւ բարձրանալ մինչ ի գագաթն Արարատեան, իսկ 1890ին Լըզլէր՝ մեր հասած տեղէն յառաջ չի կրցաւ երթալ: Մեր զիտաւորութիւնը ինչուան ի գլուխ լերինն ելնելը չէր. այլ ամբողջութեան մասամբ շրջապայութիւնն ընել՝ կողիցը կողմանէ, ուրոնք ամօտանոյս համար հետաքննականք էին աշխարհագրական և երկրագիտական տեսակիսով:

Քանի մի գինուորական սպայք կը զրուեսուին հաս, ընդ որս և Ռաֆայելի զօրավար, որ Մարկովէն ետքը Արարատայ վրայ բարձրանալով՝ 1889, յուլիսի 29ին, զրոյն յիտուն աստիճան վար իջած գտեր են ջերմաչափ ի գագաթան լերին. և թէպէտ այս թուանշան՝ հաւանականաբար չի համապատասխաներ, ըստ Մարկովի, ծայրագոյն ջրաւութեան աստիճանի գագաթանն, բայց մերձաւոր գաղափար մը կրնայ ընծայել: Ըստ Գիտողութեան և կարծեաց նոյն ճանապարհորդի՝ բարեխառնութեան մեծագոյն աստիճանն

արարատեան ամենաբարձր կիտին վրայ՝ պիտի չանցնի զրոյէն չորս աստիճան վար՝ օտու-
րի մէջ :

Մարգար-Քուլաքի մեր բանակադրութիւնն՝
2425 մետր բարձրութեան վրայ դրուած է,
մերձ այն կրճին որ Մեծ Արարատը կը
բաժնէ փոքրէն : Այս անուն՝ Սարգսի աղ-
բիւր կը թարգմանուի . վասն զի սարգաբը
կամ փոխաբայքը՝ Երեւանի՝ ժամանակաւ հոս
կու գային ամառ աստեան իրենց վրաններն
կանգնելու այն առատահոտ շուքերու քով որ
հոն քաղցիւնն : Իսկ հիմա անոնց տեղը
դրուած են Երեւանի և Արալըզի կողակք,
որ կու քան թէ իրենց համար մաքուր ու
առողջարար օդ փնտռելու՝ և թէ երկվարաց
առատ արօտատեղիք : Հոն գտնուած աստե-
նիս՝ երեք խոտիք կային անոնցմէ :

Աղբերին շուրջ՝ ամէն կողմ բաշխուած,
քաղցրալուր դղչմամբ կը հոսէ և սրտերինս
կը զուարթացնէ . մինչ կը տարածուի ալուը-
նուս առջև ընդարձակ տեսարան մը Երաս-
խայ հովտին վրայ, զոր կը պարագրեն ձիւ-
նապատ լեռանց շղթայքը . Զանկեզուրի և Գա-
րապաղի լեռներն են՝ որոնցմէ յառաջ ար-
դէն անցեր ենք :

Խոտալատ և ծաղկազարդ գաշտի մը վրայ
հաստատեցինք վրաններն՝ ոչ հեռի հեղեղատէ
մը որ Մեծ Մասեաց ձեանց հայելէն կը
ձևանայ . և որովհետեւ զեռ նոր սկսած է
ձեանց հալիլը, տակաւին մերձակայ զառի-
վերը ձեան թանձր վերաբկուսաւ պատած են :
Մեր կատարելագործուած ու ջրոյ անթա-
փանց վրանք՝ կողակաց զարմանքը կը շար-
ժեն, և չեն յագիւր զանոնք մանր զննելէն :

Գիշերը կամաց կամաց վրայ կը հասնի,
ամենապեղ և պայծառ գիշեր մը, որ այդ
մեծափայլելու շրջանակին հանդիպը հետ՝ խո-
րանկ և անմոռանալի տպաւորութեան զգաց-
մունք կը թողու ի մեզ : Մասեաց սպիտա-

կափառ գագաթը կանգուն կեցած է բիւրաւոր
աստեղօք փայլուն և մթնազոյն թաւշեայ հաս-
տատութեան տակ, ուր անդին քիչ մը իրմէ
հեռի փոքր եղբօրը ծրագիրն կը նկատուի :
Մարութ ու թեթեւ օդ մը կը ծաւալի սառ-
նաբաններէն և զոր լի թաքով կը ծծենք :
Ո՛րչափ հեռի է մեր սրտէն ցամաք ու չոր
դաշտի մը մտածութիւնը, և ո՛րչափ բարե-
բաւտիկ կը զգանք ինքզինքնին :

Սիւլաւէտ դաշտին վրայ կը բաժնուին մեր
վրաններն, որք այդ մեծ տեսարանին մէջ
ո՛րչափ փոքրիկք կ'երեւնան : Եւ երբ լսիկ
կը խորհրդածեմ այս հրաշալագոր ընտելիւնը
և մտիկ կ'ընեմ խուլ մանչեանց ջրոյն որ
քանի մը քայլ անդին արծաթազոյն օձի
նման կը ծածանի, և ահա յանկարծ կը լը-
սուի կողակին գիշերային մաղթանաց ձայնը,
զեղեցիկ երգ մը՝ որ ինձ կը թուի թէ մե-
կէն կ'ելնէ կը բարձրանայ առ ստեղծողն :
Տպաւորութիւնը ամենաբազրը է այն բաւ-
ձրութեան վրայ, և այնչափ հեռի ի մարդ-
կանէ . և առանց իսկ ուզելու՝ այնպիսի յու-
զում կը զգամ ի սրտիս՝ որուն չեմ գիտեր
ինչպէս յաղթել :

Մաղթանքէն վերջը, զօրավարն կու գայ
հրաւիրելու զմեզ ներկայ ըլլալու կողակաց
խաղերուն և պարուց որք կ'երգեն զպարերգս
փոքր Ռուսիոյ, իրենց հայրենեացը ու քանի
մը ազգային պարեր բռնելէն ետքը, ճիշդ
մանր տղայոց զոհութեամբ կը նստին այլև
այլ խաղերով զօտնելու : Խմբէ խումբ կ'անց-
նինք, գմայլեալք այս նորատեսակ ներկայա-
ցուցմանց վրայ, որոց լուսաւորութեան ծախքը
կ'ընեն լուսինն և աստեղը : Վերջապէս զան-
գակի ձայնով նշան կը տրուի որ զօրականաց
քնոյն և սպայից ընթերցաց ժամանակն է :
Յուրտ է գիշերը, աստի և կրկին ծածկոցի
պէտքը կը զգանք :

(Շարայարեւիկ) .